

ՀԱՅ ԳՐԵՐՈՒ ԶԵՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅ ԳՐԵՐՈՒ ԶԵՆՈՒԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(Շարունակությունը տես շրջա:)

ս, «, ու.

Երկաթագրին մինչև հիմայ կը մնայ նոյն ոճով, նմանապես արդի ձեռագրին մէջ: Միայն թէ ոմանք առաջին սիւնը երկրորդէն երկար կը գրեն, ուրիշներ ալ իւրաքանչիւր սիւնը օղակաւոր կը ձեւացնեն, իրեւ Փրանս. երկու ձեռագիր օօ:

վ, լ, զ

Գիտենք որ երկաթագրի մէջ շատ հին ժամանակէն երկու տեսակ վ կար. մէկը հաւասար սիւներով, երկրորդը վ ձեւին պէս: Բոլորգրի մէջ ալ ժամանակ մը կը շարունակուի առաջին ձեւը, այսպէս տակաւին 1181 թուին, անցման գրով Աւետարանի մը յիշատակարանին (Շիրակ, էջ 27) վ տառը կը գտնենք վ ձեւով: Այնուհետեւ այս ձեւը կը խափանուի՝ տեղի տալով վ ձեւին, որու պոչը կրնայ ըլլալ վայրահակ կամ ուղիղ: Երկու տեսակներն ալ միաժամանակ կը գտնենք Տուտէօրգլոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167):

Արդի ձեռագրին մէջ պոչի օրէնքներուն համաձայն կը ստանայ բոլոր տարբերակները: Տարբերակները շատ աւելի կը շատնան անով՝ որ կարծ սիւնը մեծ սիւնին միացնելու ժամանակ՝ մաղագիծը նոյնպէս կը ստանայ զանազան ձեւեր՝ միացման օրէնքներուն համաձայն:

տ, ր, յն.

Գիտենք որ երկաթագրի մէջ տառս ունէր երկու ձեւ՝ Տ եւ Գ. միջին մետրոքեան գրութեան մէջ պահուեցաւ երկրորդ ձեւը, որ ուղիղ գծերով եղաւ Մ: Ասոր մէջ տառին երեք սիւնները անհամաչափ էին, առաջինը եւ վերջինը ըլլալով կարծ, միջինը երկար: Վայելչագրութեան օրէնքը կը պահանջէր որ երեք սիւնները հաւասարուէին, ինչպէս եղաւ վերջապէս բոլորգրի մէջ, բայց մինչև այդ՝ նկատելի են տատանումներ: Այսպէս՝ Էջմիածնի թ. 988 ձեռագրին մէջ՝ 1045 թուէն (Շոշ., թ. 50) միջին մետրոքեան 11 տող գրութեան մէջ կայ 15 տ, որոնցմէ 10 մ՝ ձեւով, մէկը՝ առաջին սիւնը երկար, վերջինը կարծ: Տուտէօրգլոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167) կայ 12 տ, որոնցմէ հինգը

հաւասար սիւներով, իսկ եօթը հատը՝ առաջինը եւ երկրորդը հաւասար, երրորդը կարծ:

Երեք հաւասար սիւներով տ կը գտնենք առաջին անգամ 999 թուին, Կոգովտի ձեռագրին մէջ: Այս վիճակին հասնելէ յետոյ՝ հիմայ ալ տառը կը սկսի ուրիշ ձեւափոխութեանց ենթարկուիլ: Նախ՝ վերջին սիւնը կը սկսի կլորնալ եւ վար կախուիլ. յետոյ՝ առաջին սիւնին ծայրէն եւ երրորդ սիւնին վարի ծայրէն մէկ մէկ փշիկ կ'աւելնայ այսպէս՝ Էջմիածնի թ. 948 ձեռագրին մէջ, 1196 թուէն, (Շոշ., թ. 66). յետոյ առաջին եւ երրորդ սիւնները կլորակ ձեւ կ'ընդունին, իբր թէ ունենայինք պառկած ∞ մէջտեղէն ուղղահայեաց գիծ մը անցած, այսպէս Լամբրոնացւոյն յիշատակութեան մէջ՝ 1197 թուէն (Սիսուան, էջ 92), վերջապէս միջին սիւնը կը սկսի երկարելով վար կախուիլ, այսպէս արդէն 1201 թուին՝ Էջմիածնի թ. 3793 ձեռագրին մէջ (Շոշ., թ. 70) եւ աւելի յետոյ Գրիգոր Յաղմանեցւոյն յիշատակարանին մէջ՝ 1314 թուէն (Սիսական, էջ 137):

Ասկէ յառաջացաւ նօտրագիր ր ձեւը:

Տ տառի տարօրինակ ձեւ մը ունինք Սմիտա Գունդստապլի ստորագրութեան մէջ՝ 1241 թուէն (Սիսուան, էջ 71), ուր երկճիւղ է տառը եւ գրեթէ Կ ձեւն ունի. բայց ըստ որում նոյն տեղը կայ նաեւ տ կանոնաւոր ձեւը, ուստի ասիկա բացառիկ բան մը պէտք է համարել:

Արդի ձեռագրին մէջ տառս սովորաբար նօտրի ոճով է, բայց միջին սիւնը ուղղուած եւ նօտրէն քիչ մը աւելի երկար. ասիկա երրորդ սիւնին կը միանայ միացման օրէնքի զանազան ձեւերով եւ ըստ այսմ կը կազմէ զանազան տարբերակներ, մաղագիծը ձախէն առնուելով՝ եբեմն ստորնական ծ գրին ձեւը կը ստանայ: Ոմանք երրորդ սիւնին ծայրը ներս կ'օլորեն եւ ր տառը այն ժամանակ կը դառնայ գրեթէ Էթ (թ ստորնական ձեւով). ուրիշներ նախ կը գծեն երկար Է ձեւ մը, ծայրը վայրահակ եւ յետոյ մէջտեղէն կ'իջեցնեն երկար եւ ուղղահայեաց սիւնը, կամ նաեւ նոյն վայրահակ ծայրէն մաղագիծով մը ետ դառնալով՝ կ'իջեցնեն նոյն սիւնը, որով տառը գրեթէ փ գրին ձեւը կ'ընդունի: Վերջապէս ոմանք կը գրեն բոլորգիր տ ձեւին համեմատ, այսինքն հաւասար սիւներով: Այս վերջին ձեւը միայն Կովկասի մէջ գործածական է եւ անշուշտ խոտելի, որովհետեւ տ գրէն շատ տարբերութիւն չունի:

Արամեան ոճով տառս դարձած է Տ, որ օլորուն գլխատառ Տ ձեւին փոքրացածն է եւ

կազմուած է դիտմամբ՝ նմանցնելու համար հայերէն գիրը լատին S տառին:

Բ, Բ, Ք.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ կը պահէ նոյն ոճը. արդի ձեռագրին մէջ միացման օրէնքներուն համեմատ կը ստանայ բոլոր տարբերակները: Արամեան ոճով դարձած է Բ, որ բոլորգրին կարճ ձեւն է եւ կազմուած է դիտմամբ՝ նմանցնելու համար հայերէն գիրը լատին Բ տառին:

Գ, Գ, Դ.

Ինչպէս երկաթագիր Յ գրի երկու բոլորակները միանալով դարձան կիսալուսնաձեւ Յ կամ Ծ, այսպէս եղաւ նաեւ Յ տառը, որ ամէն կերպով անոր կը նմանէր: Միայն որովհետեւ վերջինիս գլուխը փակ էր, ուստի հոս ալ կազմուեցաւ կլորակ գլխով ձեւ մը, իբր Գ. այսպէս կը գտնենք Երեւոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 19), երեք անգամ: Աւելի յետոյ անշուշտ միջին գիծը ինկաւ, ճիշտ ինչպէս Ծ ձեւին մէջ. ասոր օրինակը դեռ չէ տեսնուած որեւէ տեղ. բայց գրեթէ նոյնն է Գ ձեւը, որ կը գտնենք գործածուած Տեկօրի 964 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ (Հող., Թ. 15): Այս ձեւն է ահա որ կանոնաւորուելով եղաւ Գ, ինչպէս կը գտնենք առաջին անգամ Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ, միայն թէ հոս տառին պոչը բաւական երկար է. գրիչը երբեմն ալ կը գրէ Գ եւ ծայրը նորէն է ձեւով գիծ մ'ալ կ'աւելցնէ. Տուտէորդւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1154 թուէն (Այրարատ, էջ 167) տառս գրեթէ Գ ձեւն ունի: Այս Գ ձեւը կազմուելէ յետոյ համաօտութեան համար երկու սիւներուն վերի կապը կը սկսի ջնջուել եւ տառը կը դառնայ Գ. այսպէս կը գտնենք մէկ անգամ արդէն 999 թուին՝ Կոգովտի նոյն ձեռագրին մէջ, եւ իրրեւ սովորական ձեւ՝ Սարգիս Սեւանեցւոյն ձեռագրին մէջ՝ 1041 թուէն (Հիրակ, էջ 50) եւ Էջմիածնի Թ. 1214 ձեռագրին մէջ՝ 1118 թուէն (Հող., Թ. 60) եւն: Ասկէ կը յառաջանայ շղաղի Գ ձեւը, որ նաեւ անցած է արդի ձեռագրին, ընդունելով հոս պոչի օրէնքին համաձայն՝ զանազան տարբերակներ, մինչեւ անգամ վերէն ձախ ոլորուած ձեւ մը՝ որ ճշտիւ նման է ասոր. Ե տառին:

Է, Է, Զ.

Յառաջացած է հին երկաթագիր Է ձեւէն, ասկէ բոլորգրին անցնելու համար նախապէս

սկսան սիւնը կարճ գրել. եւ որովհետեւ բաւական նուրբ գործ էր կարճ սիւնին ճիշտ մէջտեղը գտնելով՝ անկէ հորիզոնական գիծ մը քաշել, ուստի ինքնաբերաբար երբեմն սկսան գիծը վարէն առնել: Այսպէս յառաջացաւ Է ձեւը: Ասոր հնագոյն վկայութիւնն ունինք Կոգովտի 999 թուի ձեռագրին մէջ: Բայց այլուր, աւելի յետոյ ալ, դեռ երկար կը շարունակուի Է ձեւը. այսպէս Երեւոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ (որ հետաքրքրական բոլորգիր ձեւերով է) տառս դեռ Է ձեւն ունի եւ ամբողջական է (Հող., Թ. 19). բայց նոյն իսկ շատ կարճ Է ձեւը կը գտնենք մինչեւ 1335 թիւը (Հող., Թ. 133): Այլուր երկու ձեւերն ալ միասին կը գործածուին. այսպէս Էջմիածնի Թ. 2684 ձեռագրի բոլորգիր յիշատակարանին մէջ՝ ր 1159 թուէն է, կայ երեք Է, որոնցմէ երկուքը պարզապէս Է ձեւով է, իսկ մէկը այնպէս կարճ է տակէն, որ կրնանք ըսել թէ արդէն Է ձեւն ունի: Ամբողջապէս զուտ Է ձեւը կը գտնենք 1266 թուին՝ Էջմիածնի Թ. 823 ձեռագրին մէջ (Հող., Թ. 84), որ յետոյ ընդհանուր կը դառնայ եւ կ'անցնի նօտագրին, շղագրին եւ արդի ձեռագրին: Վերջինիս մէջ սովորաբար նօտրի ձեւով է, բայց ոմանք կրնան պոչը վար իջեցնել իբր Է, ուրիշներ կ'իսակլորակ շինել՝ իբր Է եւ վերջապէս ոմանք ալ կլորակ՝ գրեթէ Է ձեւով:

Փ, Գ, Դ.

Երկաթագրէն մինչեւ հիմայ գրեթէ նոյն ոճով պահուած է: Այս տառը միակն է որ երկաթագրի մէջ հպատակած չէ տառերու բերանաբացութեան օրէնքին. այսպէս մինչդեռ $B > Բ$, $\theta > Թ$, $P > Բ$, $O > Ո$, ընդհանրապէս $\Phi > ֆ$ լիակատար երկաթագիր Φ , միջին երկ. Φ , փոքր երկ. ϕ , անցման գիր ϕ : Բոլորգրի մէջ է միայն որ այս տառին ալ երկու բերանները բացուած են: Բացուածը կատարուած է նախ վերէն եւ տառը ստացած է Ψ ձեւը. այսպէս կը գտնենք առաջին անգամ 999 թուին՝ Կոգովտի ձեռագրին մէջ կամ քիչ յետոյ 1118 թուին՝ Էջմիածնի Թ. 1214 ձեռագրին մէջ (Հող., Թ. 60) եւ 1190 թուին՝ Էջմիածնի Թ. 3795 ձեռագրին մէջ (Հող., Թ. 65): Այնուհետեւ զանազանութեան համար՝ բացման ձեւը փոխուելով՝ ձախ կողմը եղած է վերէն, աջ կողմը վարէն. ասիկա է մեր արդի բոլորգիր ϕ ձեւը, որուն առաջին վկայութիւնը կը գտնենք 971 թուէն՝ Էջմիածնի Թ. 2679 ձեռագրին մէջ (Հող., Թ. 36): Ժամանակ մը երկու ձեւերը միցման մէջ էին եւ

հաւասարապէս գործածական. այսպէս 1118 թուէն՝ Էջմիածնի թ. 1214 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 60) երկու փ կայ, մէկը առաջին տեսակէն, միւսը երկրորդ տեսակէն. 1196 թուէն՝ Էջմիածնի թ. 948 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 66) երեք փ կայ, երկուքը առաջին տեսակէն, երրորդը երկրորդ տեսակէն: Մրցումը կը շարունակուի մինչեւ 1283 թիւը. վերջին անգամ կը պատահի՝ այս թուին Էջմիածնի թ. 1563 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 99), որմէ յետոյ այլ եւս առաջին ձեւը կը վերնայ եւ կը յաղթանակէ փ ձեւը:

Արդի ձեռագրին մէջ տառս բոլորգրի ոճով է. բայց ունի զանազան տարբերակներ. այսպէս ոմանք կը գրեն նախ ւ ձեւ մը, որուն մէջ տեղէն՝ յետոյ վերէն վար ուղիղ գիծ մը կ'իջնեն, Ուրիշներ երկու թեւերը կը շարունակուին կը վերածեն, որով տառս գրեթէ 0/0 ձեւը կ'ընդունի: Առաջին թեւը սիւնագլխին եւ սիւնը երկրորդ թեւին միացնող մազագծերն ալ կրնան աջէն կամ ձախէն առնուիլ, որով կը ստեղծուին նոր զանազանութիւններ՝ ասոնց մէջ ամէնէն նկատելին է այն զարգարուն ձեւը՝ որուն մէջ տառին առաջին թեւը եղած է օ, միջին սիւնը չ, վերջին թեւը օ, այնպէս որ ամբողջը եղած է գրեթէ օօ:

բ, Բ.

Երկաթագրէն մինչեւ բոլորգրի նոյն ոճը պահուած է: Երեքոյքի 1028 թուի արձանագրութեան մէջ, որ բոլորգրի է, ունի տարօրինակ ձեւ մը՝ իբր Գ, որ այլուր չէ գործածուած կամ եթէ գործածուած ալ է, շուտով խափանուած է: Բոլորգրի ք ձեւին մէջ համապատասխան համար յետոյ գլխի կը լորակը յապաւուելով եւ թեւին ձախակողմեան կողմը կը ճատուելով՝ յառաջացաւ Բ ձեւը, որ նախապէս բոլորգրի կը համարուէր եւ յետոյ միայն յատկացուեցաւ նոտագրին: Այս ձեւը կը գտնենք առաջին անգամ 1435 թուին Էջմիածնի թ. 1380 Բոլորգրի ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 136), ուր կայ 11 հատ ք, որոնցմէ մէկը միայն Բ ձեւով, միւսները ք: Ասկէ քիչ առաջ՝ 1323 թուին, Էջմիածնի թ. 3793 ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 126), մինչեւ անգամ նոտագրի ըլլալով հանգերձ, չենք գտնել Բ ձեւը, այլ ք (երեք անգամ). նոյնպէս 1346 թուին Էջմիածնի թ. 3793 Բոլորգրի ձեռագրին մէջ (Շող., թ. 134) չկայ Բ, այլ միշտ ք. այսպէս եւ 1348 թուի ձեռագրի մը մէջ (Շող., թ. 135):

Այսպէսով մէկ կողմէ Երեքոյքի տարօրինակ

ձեւը եւ միւս կողմէ նոտագրի Բ ձեւը՝ գրեթէ բոլորովին նման դուրս եկած են հին յունարէնի Գ եւ Χ ձեւերուն. բայց այս նմանութիւնը զուտ պատահական է:

Արդի ձեռագրին մէջ տառս նոտր Բ ձեւէն կը ծագի. բայց այն տարբերութեամբ՝ որ մինչդեռ նոտագրի մէջ միջնական է տառս, հոս դարձած է ամբողջական: Ասկէ զատ կրնայ վերէն կամ վարէն եւ կամ թէ՛ վերէն ու թէ՛ վարէն մազագիծ ընդունիլ՝ աջ կողմէն կամ ձախ կողմէն. որով կրնայ կազմել զանազան տարբերակներ. մինչեւ կը ստանայ Փրանս. ձեռագիր ձեւը: Այս պատճառաւ է ահա որ արամեան ոճով տառիս համար հնարուած է ֆ ձեւը, ճշտուլատին ֆ տառին նմանութեամբ:

օ, օ, օ.

Երկաթագրի ժամանակ չկար տառս: Այս հնչումը տալու համար հները կը գրէին օ, որմէ տարբեր էր օ = au (իբր օ)։ Աւելի յետոյ վերջինս փոխելով իր հնչումը՝ դարձաւ օ, որով երկու հնչումները նոյնացան: Այս ձայնափոխութիւնը անշուշտ Ժ. դարէն հին է, որուն իբր օ պացոյց կը գտնենք Ժ. դարէն թիւ 17): Բայց պէտք է կարծել որ Հայաստանի շատ կողմերը, ինչպէս հիմայ ալ, ո՛րտացած էր օ-օ երկբարբառային հնչումը, որով ո եւ օ տարբեր ձայներ ունէին: Այս պատճառաւ է ահա որ հայերը օ ձայնը գրելու համար չգրին ո, այլ ստիպուեցան գիմել օտար աղբիւրի եւ յունարէնէ առին օ ձեւը: Այս գրին առաջին անգամ կը պատահի 1214 թուին. հմմտ. Տաշեան, Ցուց. 705 ա գրուած յիշատակարանին մէջ պաղապանօ բառը: Ասկէ քիչ ժամանակ յետոյ 1294 թուէն Հեթում պատմիչի բժշկարանին մէջ քանիցս կայ օ, թէեւ ոչ բոլորովին կը լորակ, այլ կ'օթաւոր ձեւով մը, իբր օ (տես Սիսուան, էջ 338):

ֆ, ֆ, ֆ.

Երկաթագրի ժամանակ չկար տառս, որով հետեւ հայերը այս ձայնը չէին կարող արտաբերել: Շատ յետոյ յառաջանալով լեզուին մէջ մասամբ բուն հայերէնի ձայնաբանական օրէնքներով (օր ֆֆֆ) եւ մասամբ օտար լեզուներէ փոխառութեամբ, պէտք եղաւ ունենալ առանձին տառ եւ այն ժամանակ փոխ առին յն. ֆ ձեւը, որ դարձաւ Ֆ: Առաջին անգամ տառս կը գտնեմ

գործածո ած այս ձեւով՝ 1270 թուականին, Հեթումի դուստր Գիմի իշխանուհւոյն անուան մէջ (Սիսուան, էջ 145): Ասկէ տարի մը յետոյ է Կոստանդնի դաշնագիրը (Սիսուան, էջ 210), ուր գլուխը քիչ մ'ալ վարէն առնուելով՝ տառս ստացած է գ տառին արդի ձեւագրին ձեւը:

Արդի ձեւագրին մէջ գրեթէ նոստրի ձեւով է. բայց կարերի է նաեւ սիւնը կըր զլխէն քիչ մը աւելի վեր երկարել եւ ծայրն ալ մազագիծ մը աւելցնել:

Կովկասի մէջ շատեր կը գրեն ձեւագիր զլխատառ ՔՐ ձեւով, իսկ Բ տառէն կը զանազանեն միայն անով՝ որ իւր Գ՝ գլուխը մազագիծով մը միացած է միջին թեւին, իսկ իւր Բ՝ միացում չկայ եւ թեւը անջատ կը մնայ:

Այս բոլորէն յետոյ իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւն պէտք է ըսել, որ ինչպէս գրի տեւ սակներու, նմանապէս անոնցմէ իւրաքանչիւրին զանազան ձեւերուն համար տրուած թուական եւ ընդունելու ենք իբրեւ մօտաւոր թուական եւ համարելու ենք միշտ աւելի ուշ: Այդ թուականները մենք քաղած ենք Ալիշանի տեղագրութեանց եւ Շողակաթի նմանահանութիւններէն, որոնք ինչ քան ալ հարուստ ըլլան, չէին կրնար սակայն պարունակել բոլոր ձեւագիրներուն միջոցները: Ասոր համար մենք այդ թուականները իբրեւ առաջնորդ չենք բռնած՝ գրիւն զարգացման ընթացքը պարզելու համար, այլ ձեւերու համեմատութիւնը: Այս պատճառաւ շատ անգամ պատահեցանք այնպիսի ձեւերու՝ որոնց թէեւ բայց զարգացման օրէնքներու համեմատ աւելի նակ յիշենք փ տառին առաջին ձեւը (Վ)՝ որուն գործածութեան թուականն է 999 թուէն մինչեւ 1183, իսկ երկրորդ ձեւը (փ), որ կը գործածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր: Երկու թապէս ածածուի 971էն մինչեւ այսօր:

Վերջացնելու համար չայերէն գրերու զարգացման ընդհանուր պատմութիւնը, յիշենք նաեւ այն նորագոյն փոփոխութիւնը՝ որ ունի փորձեցին մօցնել անոնց մէջ: Ամենուն յայտնի է որ բոլորգրի մէջ կան քանի մը տառեր, որոնք չափազանց նման են իրարու եւ փոքր գծիկներով միայն կը տարբերին. այսպէս են՝ ա — տ, գ — դ, զ — ղ, ո — ս: Օտար բառերու ընթերցանու-

թեան, մանաւանդ տպագրական փորձերու ժամանակ շատ դժուար է զանազանել այս տառերը, ուստի մտածեցին դարման մը տանիլ: Մուրճ թելթի խմբագիր Ա. Արասխանեան 1898—1899 թուին հնարեց նոր տառեր. դ դարձուց Դ, ղ դարձուց Ղ, իսկ տ տառին մէջ՝ միջին սիւնը երկարելով դէպի վար՝ դարձուց Կ: Մուրճի այս նորմուծութիւնը շարունակուեցաւ քանի մը տարի, բայց յետոյ՝ թերթին հետ խափանուեցաւ: Նոյն խնդրով զբաղել է նաեւ Վենետիկի Միթարեան միաբանութիւնը. բայց փոխանակ Մուրճի խմբագրութեան նման նորահնար եւ անհամաչափ ձեւեր հնարելու, աշխատել է օգտուիլ արդէն գործածական դարձած հայ ձեւերէն եւ դ ձեւին տեղ գրել է Ղ, զ ձեւին տեղ Ղ, իսկ տ տառին միջին գիծը աւելի բարակ է առել: Ո եւ ս գրերը կը մնան անփոփոխ: Այս շատ գեղեցիկ ձեւափոխութիւնը դժբախտաբար ամենուրեք տարածուած չէ:

(Վերջ:)

Հ. Յ. ԱՄՈՌՈՅԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՃՈՐՈՒԻ ԱՆՆՈՒՆԸ

առ — առուակ — Լ — լեռ: — ԼԶ — լեռնաշղթայ:

Ճորոխի Աւագանը գտնուում է Հայաստանի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, Պոնտոսի՝ Ուղտիքի, Ուլիքների, Վրաստանի՝ Գուրիա, Մինգրելիա, Ախալցխա, Փոքրիով, Հայկականի՝ Արգահան (Գուգարք), Կարս-Վանանդի, Բասենի (Վերին եւ ներքին Բասեն), Կարնոյ, Դերջանի եւ Եկեղեցաբերդի գաւառների մէջ: Սահմաններն սկսում են հիւս. լայնութեան 40° մինչեւ 41,50° եւ արեւել. երկարութեան 57,30 մինչեւ 60,15°: Այս երկիրը չընկալուած գաւառներից բաժանուում է բարձր լեռնաշղթաներով, սրահող եւ սրահատար լեռներով, խոր-խոր անդունդներով, որոնք երկրի շուրջը անառիկ պատուարներ են կաղմում, հազորդակցութիւնը եւ յարաբերութիւնը անջատում: Այս լեռնաշղթաները գրեթէ համանման կերպով պարսպած են